

Boekbespreking

Heroïek, collaboratie en pragmatisme in de boekenbranche
De uitgeverij in Nederland en Vlaanderen tijdens de Tweede Wereldoorlog

JACQUELINE BEL

Hans Renders, Lisa Kuitert en Ernst Bruinsma, *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*, De Bezige Bij, Amsterdam 2006, geïll., 432 p., ISBN 9023419480, €39,90.

'Juni 1944 gearresteerd, 3x ter dood gewijd, plotseling vrijgelaten 14 Aug [...]. Daarna mij gewijd aan de klandestiene drukkerij van *Vrij Nederland*, *Parool*, *Trouw* enz enz...' aldus de Nederlandse uitgever A.A.M. Stols na de oorlog in een brief aan Jan Greshoff. Stols schrijft ook dat hij in de oorlog ongeveer zeventig clandestiene uitgaven publiceerde. Dit heldhaftige zelfportret wordt gedemonteerd door Sjoerd van Faassen en Salma Chen in hun artikel 'Wij zijn geen collaborateurs'. Het artikel maakt deel uit van de in 2006 verschenen bundel *Inktpatronen, De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*, samengesteld door Hans Renders, Lisa Kuitert en Ernst Bruinsma.

Het artikel van Van Faassen en Chen leest als een literair-historische detective, waarin de auteurs stap voor stap via documenten en brieven de gang van zaken reconstrueren. Uiteindelijk komt Stols vooral als een opschepper en kleine krabbelaar tevoorschijn uit de historische bronnen. Het omgekeerde gebeurt ook in *Inktpatronen*: Lisa Kuitert laat in haar bijdrage zien dat de uitgeverij Contact niet verdacht was, zoals gesuggereerd werd in een jubileumuitgave van het Spectrum, maar zich tijdens de bezetting juist inzette voor auteurs die geen lid waren van de Kultuurkamer.

Inktpatronen is een vuistdik boek bomvol informatie over de uitgeverij in oorlogstijd in Nederland en Vlaanderen. Aan 'foute' uitgeverijen in Nederland en Vlaanderen is inmiddels al enige aandacht besteed, maar hoe verging het de 'gewone' uitgeverij in oorlogstijd, zo vragen de samenstellers van de bundel zich af in hun voorwoord. De bundel is het product van een interessant congres in 2003 gehouden op het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie over het boekbedrijf in de Tweede Wereldoorlog in Nederland en Vlaanderen. Na twee heldere overzichtsartikelen over de zeer uiteenlopende situaties van het boekbedrijf in Nederland (Renders) en Vlaanderen (Bruinsma) tijdens de bezetting, volgen dertien portretten van uitgeverijen, variërend van illegaal tot pro-Duits. De Bezige Bij bijvoorbeeld, een illegale uitgeverij opgericht tijdens de bezetting. De Arbeiderspers, in de oorlogsjaren 'gekaapt', dat wil zeggen: zonder pardon overgenomen door de NSB. De linkse antifascistische uitgeverij Contact. En verder onder meer Bruna, uitgever van detectives, de katholieke uitgeverij het Spectrum, daarnaast de Vlaamse uitgeverijen Manteau en Lannoo, en de collaborerende uitgeverijen de Lage Landen en de Amsterdamse Keurkamer.

Renders laat zien hoe de Duitse bezetter in Nederland stevig ingreep in het culturele leven. Een woud van regels legde het boekenvak aan banden. Zo was de papiertoewijzing vanaf 1 oktober 1941 strikt gereguleerd. De afdeling Boekwezen van het Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten (DVK) oefende een strikte censuur uit. Zonder toestemming van dit departement mochten boeken niet worden gedrukt. Op anti-Duitse boeken stonden zware straffen, boeken van joodse auteurs waren verboden, net als Engelse boeken, al

dan niet vertaald. Vanaf 1942 was lidmaatschap van de Kultuurkamer voor schrijvers en uitgevers verplicht. Lectoren, vaak 'Duitsvriendelijke' leraren, beoordeelden de manuscripten. Ook een auteur als Van Oudshoorn trad op als lector. Daarnaast hielpen Nederlanders het departement door ongevraagd in klikbrieven te melden dat bepaalde boeken door joodse auteurs waren geschreven of anti-Duitse passages bevatten. Het achtendertig meter lange DVK-archief bevat in dat opzicht veel materiaal.

Lex Althoff, auteur van het fel anti-Duitse boek *Een trein vertrekt* (AP) werd gefusilleerd, redacteur letterkunde en schrijver A.M. de Jong werd vermoord, maar de censuur hield zich ook met futiele zaken bezig. De zinnen 'Weg met de Duitsers' en 'Leve de koningin' afkomstig uit een passage over een sneeuwballengevecht tussen Duitse en Nederlandse jongens in *De zoon van Dik Trom* zorgde er bijvoorbeeld voor dat de 23^e herdruk van dit jeugdboek uit 1907 werd verboden.

Anders dan Nederland stond België onder leiding van een militair bestuur dat koos voor een tactisch beleid, dat niet te veel wilde ingrijpen. In de Nederlandse boekenbranche was sprake, zo schrijft Renders, van een 'fijnmazige nazificatie' door Nederlandse functionarissen. Die praktijk zorgde ervoor dat de *Zivilverwaltung* dieper ingreep in het boekbedrijf dan de *Militärverwaltung* in België. In België werd bijvoorbeeld geen Kultuurkamer ingesteld, zoals Bruinsma beschrijft. Er was alleen de pluriforme Vereniging voor Letterkundigen (die niet verplicht was) onder leiding van Maurice Roelants, gekenmerkt door naïviteit en volgzzaamheid ten aanzien van de Duitsers. De Duitsers gingen ervan uit dat Vlaamse schrijvers een pro-Germaanse houding hadden en Franse invloeden zouden weren. Liep een communistische auteur in Nederland een grote kans opgepakt te worden, in Vlaanderen was dat risico veel minder groot, zo lijkt het. Anti-Duitse auteurs als Teirlinck en Vermeylen konden zonder problemen publiceren. Via de zogenoemde *Flamenpolitiek* was er in ieder geval in Vlaanderen sprake van een clement beleid. Er waren sinds de Eerste Wereldoorlog hechte vriendschapsbanden tussen Duitsland en Vlaanderen. Dat neemt niet weg dat de uitgeefwereld bijvoorbeeld door de papierschaarste wel te maken had met strikte regelgeving van de bezetter.

Links: reclamebiljet voor het WA-blad *De Zwarte Soldaat*, dat verscheen vanaf augustus 1940 tot mei 1945. Rechts: reclamebiljet voor de Boekenweek 1940. Beide NIOD, Amsterdam

De oorlog, zo blijkt uit de bundel, had het paradoxale effect dat zowel in Nederland als in Vlaanderen veel uitgeverijen een periode van relatieve bloei doormaakten, overigens om verschillende redenen. Tijdens de oorlog werden allerlei importbeperkende maatregelen in het leven geroepen waardoor het boekverkeer tussen België en Nederland nagenoeg stil kwam te liggen. De Nederlandse uitgeverij verloor in die tijd haar greep op de Vlaamse markt. Voor de oorlog waren er veel contacten tussen het Nederlandse en Vlaamse literaire circuit en waren het Nederlandse en het Vlaamse boekbedrijf sterk verweven. De Vlaamse uitgeverij begon pas in de jaren dertig tot bloei te komen, maar veel belangrijke Vlaamse auteurs werden toen nog steeds in Nederland uitgegeven.

Bruinsma en Stuyck laten in hun heldere artikel zien hoe Angèle Manteau, die in 1938 officieel was begonnen met haar uitgeverij, profiteerde van deze situatie. Tijdens de oorlog breidde ze haar bedrijf uit en gaf ze het een solide basis. Zij zorgde ervoor dat ze van Nijgh & Van Ditmar de licenties van een aantal grote Vlaamse auteurs in handen kreeg (Elsschot, Walschap) waar direct flink mee verdiend kon worden. Ze riep een prijs in het leven om nieuw talent te trekken en haalde jonge auteurs als Boon, Daisne en Van Aken in haar fonds. Ze zag in dat het nuttig was om goede vertalingen in het fonds te hebben. Een breed pakket was voor de boekhandel aantrekkelijker, zo wist ze nog uit haar vorige leven als vertegenwoordiger. Anders dan de meeste Vlaamse uitgeverijen, die vrijwel allemaal flaminganten waren en vaak een verleden hadden als activist of frontsoldaat in de Eerste Wereldoorlog, had zij geen belangstelling voor de Vlaamse Beweging. Ze wilde een puur literaire en apolitieke uitgeverij hebben. Bruinsma en Stuyck laten zien dat de term 'apolitiek' in dit verband niet houdbaar is en beter vervangen kan worden door 'een milde vorm van accommodatie'. Manteau deed in de oorlog goede zaken.

Angèle Manteau. AMVC-Letterenhuis, Antwerpen

Dat geldt overigens voor meer uitgeverijen, ook in Nederland. De oorlog was voor het boekwezen een gunstige tijd: er werd veel gelezen. Uitgeverijen konden van hun voorraden afkomen en voor nieuwe boeken was veel belangstelling. Ter illustratie: Stols kreeg na de oorlog een forse navordering van de belasting. Van Oorschot die in de oorlog bij Querido werkte, vertelde dat er een goede markt was voor herdrukken, vaak zwart, die contant werden verkocht aan betrouwbare boekhandels. Bruna liep goed met de vele herdrukken van waarschijnlijk door de uitgever gekuiste Havankjes (zinnen als 'Weg met de moffen!' werden verwijderd). Contact speelde in zijn reclames direct in op de leeshonger: 'hét project om de leeshonger van een weer huiselijk geworden volk voor een heelen verduisteringswinter te stillen.'

Kuitert constateert in haar mooie portret van Contact dat de in 1940 nog relatief jonge, linkse en antifascistische uitgeverij goed de oorlog doorkwam en analyseert hoe dat kwam. In de jaren dertig had Contact principiële, actuele en politiek getinte boeken uitgegeven, maar daarnaast geld gemaakt met 'kitscherige' fotoboeken als *Kinderen of Kahns Het sexuelle leven van de mensch*. Door de hoge oplagecijfers voor de oorlog kon de uitgeverij tijdens de papierschaarste in de oorlog toch een beroep doen op een vrij grote hoeveelheid papier. De hoeveelheid werd namelijk vastgesteld op grond van het vooroorlogse papierverbruik.

Anders dan andere uitgeverijen zorgde Contact ervoor dat de auteurs of vertalers hoe dan ook betaald werden, ook als de uitgaven verboden waren. Zo ontstond een lange lijst 'uitgaven-in-voorbereiding' (met 160 titels in 1945 van onder meer Vestdijk en Van Vriesland), maar het leverde ook een stuwmeer van boeken die in principe direct na de oorlog konden worden uitgegeven.

Waar het geld vandaan kwam? De uitgeverij draaide in de oorlogsjaren uitstekend, met 1943 en 1944 als topjaren. Tijdens de oorlog had de uitgeverij al snel een aantal succesvolle edities, zoals de winterverhalen, *Duizend en één avond* waar in 1941 al 15.308 exemplaren van verkocht waren. En toen er tegen het eind van de oorlog niets nieuws meer uitgegeven kon worden, bracht Contact nog verschillende herdrukken op de markt. In 1944 wist deze uitgeverij in een halfjaar 56.146 exemplaren van alle herdrukken te verkopen. Belangrijk was dat er ook geld binnenkwam voor boeken die niet uitgebracht konden worden, maar waar men zich wel op kon intekenen. Dat leverde in 1944 een bankrekening op met een bedrag van f 45.923,55 alleen al voor de reeks *De schoonheid van ons land*.

Veel bijdragen aan *Inkpatronen* nuanceren het gebruikelijke beeld van goed en fout in de oorlog. Renders gaat in op de illegale uitgeverij De Bezige Bij, die het beroemde gedicht *Het lied der achttien dooden* van Jan Campert publiceerde, een uitgave waar grote winsten mee werden gemaakt (f 75.000). Na aftrek van de gemaakte kosten kon daarmee het 'kindercomité', een verzetsgroep die onderduikadressen regelde voor joodse kinderen, worden gesteund. Ook konden auteurs die geen lid wilden worden van de Kultuurkamer worden gesteund. Dat klinkt duidelijk.

Toch zijn niet alle auteurs van De Bezige Bij politiek goed te plaatsen. Jan Gerhard Toonder, broer van Bommel-tekenaar Marten, die een rijmprent had uitgegeven bij de Bij, kreeg na de oorlog van de Eerraad voor Letterkunde een jaar lang een publicatieverbod. Niet alleen was hij lid geweest van de Kultuurkamer, hij was ook blijven publiceren: in 1944 had hij de roman *Schippers naast God* uitgegeven bij De Nederlandsche Uitgeverij.

De lijnen zijn niet altijd scherp te trekken. De Bezige Bij wilde aanvankelijk de brieven van de Indonesische nationalist Soetan Sjahrir, die antiroyalistische passages bevatten, in

1944 niet publiceren. Na de oorlog gebeurde dit wel, onder de verhullende vermelding dat aan de uitgave van dit boek al tijdens de oorlog was begonnen.

Een ander voorbeeld is de Arbeiderspers. Deze door de NSB overgenomen uitgeverij had in zijn oorlogsfonds uiteindelijk nauwelijks 'bruine' boeken. Hetzelfde geldt voor de actief collaborerende Vlaamse uitgeverij de Lage Landen die in 1941 werd opgericht en nauwelijks pro-Duitse boeken in zijn fonds had. Marnix Beyen laat zien dat collaboratie vele gezichten had. Spilfiguur van deze uitgeverij, G. Eeckels, zoon van een katholieke en Vlaamsgezinde auteur, was bepaald niet nationaal-socialistisch, maar 'europeanistisch, reactionair en anti-parlementair'. Hij wilde de Vlaamse literatuur bekendmaken in het Franstalige deel van België en bewijzen dat er een Vlaamse literatuur van Europees niveau bestond. Hij stelde hoge eisen aan die literatuur. Zo verwierp hij de nationalistische Vlaamse poëzie uit de jaren dertig en was hij pleitbezorger van een autonome literatuur. Hij bewonderde Van de Woestijne, die toen vaak werd misprezen. Vanuit zijn autonome standpunt kon hij veel waardering opbrengen voor Elsschot.

Ook bij Gerard Groeneveld, die verschillende publicaties over 'foute' literatuur op zijn naam heeft staan, blijkt dat collaboratie niet eenkleurig is. Zijn stuk over het wel en wee van de Amsterdamsche Keurkamer met de dichter Kettmann aan het hoofd, laat de verschillen zien tussen Kettmann en de NSB. Kettmann werd steeds meer pro-Germaans en anti-NSB en zo zorgde Mussert ervoor dat Kettmann als oorlogsverslaggever voor de SS naar het Oostfront werd weggebonjourd. Zijn goedlopende uitgeverij moest hij achterlaten.

Een illegale drukpers in werking.
NIOD, Amsterdam

Inktpatronen is een veelzijdig en rijk boek geworden dat veel materiaal over de uitgeverij in de Tweede Wereldoorlog ontsluit. Zo zijn de artikelen voorzien van fondslijsten van de betreffende uitgeverijen in de oorlogsjaren: op zich al boeiend voor boekwetenschappers en literatuurhistorici. De meerwaarde van de bundel is dat de meeste stukken zeer leesbaar zijn en zijn gelardeerd met sprekende voorbeelden, soms persoonlijk drama. In veel artikelen worden bedrijfseconomische gegevens gecombineerd met levensverhalen, droge feiten

Na de bevrijding worden in Den Haag NSB-boeken verbrand. NIOD, Amsterdam

over regelgeving met spannende details. Het boek roept natuurlijk ook veel vragen op, vooral over de uitgeverij in Vlaanderen, maar maakt nieuwsgierig naar verder onderzoek op dit gebied.

De vele illustraties in de bundel hebben vaak een toegevoegde waarde. Naast foto's van uitgevers – Angèle Manteau in koket mantelpakje of een vrolijke foto van Lubberhuizen met charmante jongedame in speedboot – en foto's van oorlogssituaties (verbranding van NSB-boeken op straat na de bevrijding), bevat de bundel afbeeldingen van boekomslagen met mooie illustraties of onverwachte titels (*Wie zei dat je in dezen tijd niet kon lachen?*) of een oproep geen lid te worden van de Kultuurkamer.

Een van de lijnen in de bundel is de nuance. Veel bestaande beelden worden bijgesteld. Stols is geen verzetsheld maar een krabbelaar. Contact heeft, anders dan het Spectrum-jubileumboek suggereerde, juist veel gedaan voor auteurs die niet bij de Kultuurkamer waren aangesloten en een illegale uitgeverij als de Bezige Bij had ook zijn opportunistische kanten.

Interessant is dat de bundel illustreert hoe groot het verschil was tussen de situatie in België en Nederland, zowel wat bezetting, als wat de gevolgen voor de boekproductie betreft.

De bundel schetst een levendig beeld van de uitgeefwereld in oorlogstijd. Zelfs sommige noten zijn intrigerend, bijvoorbeeld waar vermeld wordt dat bepaalde archieven nog steeds niet geopend zijn omdat er 'teveel onwaarheid in deze dossiers [zou] staan'. De profielen van de uitgeverijen in de bundel grijpen bijna allemaal terug op het verleden en gaan af en toe in op de naoorlogse situatie. Zo komt het dat in dit boek meer te vinden is dan informatie over de oorlog. Hier en daar worden zelfs voorzichtige contouren zichtbaar van een geschiedenis van de uitgeverij in Nederland en Vlaanderen.